УДК 167/168:17.023

Ю.Д. Оніпко

аспірант НПУ імені М.П. Драгоманова

onipko 86@ mail . ru

МОРАЛЬНІСНІ ПРИНЦИПИ ТА ЇХ РОЛЬ В ПРОЦЕСІ ФОРМУВАННЯ ЗАХІДНОЄВРОПЕЙСЬКОЇ НАУКИ ЕПОХИ НОВОГО ЧАСУ.

Дана стаття присвячена дослідженню моральнісних принципів та їх впливу на процес становлення класичної науки XVII століття. В статті акцентується увага на тому, що моральнісний фактор є одним зі складових в структурі наукового знання

новочасової епохи та посідає важливе місце в процесі формування наукової системи даного періоду.

Ключові слова: наука, моральнісні принципи, правила моралі, принцип достатньої підстави.

Yrii Onipko

Post-graduate student

of National Pedagogical Dragomanov University

onipko86@mail.ru

MORAL PRINCIPLES AND THEIR ROLE IN THE PROCESS OF FORMATION OF THE WEST EUROPEAN SCIENCE OF AN EPOCH OF NEW TIME.

Given article is devoted to the research of moral principles and their influences on the process of formation of a classical science of the XVII-th century. In article is focused the attention that the moral factor is one of components in the structure of scientific knowledge of a new time epoch and takes an important place in the process of formation of scientific system of the given period.

Keywords: science, moral principles, moral rules, principle of the sufficient basis.

Вступ. Актуальність даної статті зумовлюється дослідженням моральнісних принципів в структурі наукового знання епохи Нового часу та спробою визначити їхній безпосередній вплив на становлення класичної західноєвропейської наукової системи XVII століття.

Метою статті є виявлення моральнісних принципів в науці Нового часу та визначення їхньої ролі в процесі становлення західноєвропейського наукового знання XVII століття.

Наука – унікальне явище в історії світової культури. Вона народжується з переходом від середньовіччя до Нового часу, а саме в XVII столітті в епоху видатних західноєвропейських мислителів та науковців Г. Галілея, Р. Декарта, Г. Лейбніца і І. Н’ютона. Необхідною умовою виникнення класичної науки слугувала докорінна перебудова способу мислення, яка виразилася у двох визначальних рисах: 1) руйнуванні виникнувшого ще в античності уявлення про космос як ієрархічно впорядкований світ, в якому кожна річ має своє природнє місце; 2) геометризація простору, тобто заміщення конкретного простору догалілеєвської фізики абстрактним нескінченним гомогенним простором, в якому не має привілейованих точок, в якому рух є не зміною стану, а самим станом.

Основна частина. В багатьох наукових дослідженнях з історії західноєвропейської науки викладається думка про те, що епоха Нового часу є тією відправною точкою з якою починається розмежування власне науки та моральнісних принципів. Стверджується, що для того щоб наука задовольняла принцип об'єктивності, який прийнято вважати найголовнішим каноном науковості, потрібно виключити з науки будь-які моральнісні судження та зробити її ціннісно нейтральною. Головний аргумент, який наводиться на користь даного твердження полягає в тому, що моральнісні принципи вводяться в науку самим дослідником, виражаючи його суб 'єктивні уподобання та настанови і через це відбувається спотворення наукової картини світу. Тому вчений має чітко усвідомлювати моральнісні принципи та норми, які він привносить в процес наукового пізнання, та очищати від них його кінцевий результат.

Проте, така позиція не є цілком коректною. Людські дії, в яких найчастіше проявляється заняття наукою, ніколи не бувають морально нейтральними і можуть оцінюватися іноді як правильні, а іноді як неправильні, але не взагалі, а лише в певних конкретних випадках. Звідси випливає наступне твердження: наукову діяльність можна законно оцінювати з погляду моралі, але тоді потрібно визнати, що вона сама по собі є морально доброю, оскільки наукова діяльність має полягати в пошуку істини, а таке заняття саме по собі є морально законним й навіть похвальним. Досліджуючи дану проблематику, радянський історик науки В. Візгін в своїй статті «Істина та цінність» зазначає наступне: «В науці, таким чином, ми можемо «прочитати» не тільки об'єктивні смисли, тобто уявлення про речі, які існують незалежно від людського пізнання, але й суб'єктивні, які свідчать про саму людину, її культуру та суспільний устрій в її історії. Згідно соціокультурного підходу до природи знання, воно складається з крихких «земних» матеріалів – з ресурсів суспільства та його культури, які перетворюються так, щоб виражати речі, як вони існують самі по собі, незалежно від людської свідомості» [1, с.37].

Так само не можна оцінювати науку як ціннісно нейтральну. Будь-яка людська діяльність нерозривно пов'язана з постановкою цілі, систематизацією та верифікацією досліджуваних об'єктів та явищ, підведенням їх під зразки та стандарти, відокремленням важливого та фундаментального від менш суттєвого та другорядного. Всі ці поняття – ціль, система, стандарт і т. д. – є оціночними та містять у собі важливий оцінюючий зміст. Цінності – невіддільний елемент будь-якої діяльності, а, отже, і всього людського життя, в яких би формах воно не протікало. Наукове пізнання, як специфічна форма діяльності, також наскрізно пронизано цінностями та не мислиться без них. По відношенню до нього поняття цінності є настільки ж важливим, як і поняття істини.

Епоху Нового часу можна охарактеризувати також зміною ціннісного відношення до дійсності. В даний період зникає сакральне відношення до оточуючої дійсності та відчуття її недоторканості. Тепер дійсність можна переосмислювати, перетворювати, перебудовувати – це є одним з основних підсумків засадничого періоду XVI – XVII століття. Досліджуючи ціннісну переорієнтацію наукового знання новочасової епохи, відома радянська дослідниця Л. Косарєва у своїй статті «Про ціннісні підстави ідеалів достовірності в природознавстві» пише наступне: «Епоха ранніх буржуазних революцій породжує зовсім нове ціннісне відношення до дійсності, аналога якого ми не знайдемо в попередніх культурних епохах. В своїй динамічності нове світовідношення поєднало, здавалось би, непоєднуване – ціннісне прийняття дійсності з критично-нігілістичним відношенням до неї, платонічну направленість за її межі, до висот умогляду з потребою її перетворення та пізнання» [2, с.177]. Поряд з ціннісною переорієнтацією наукового знання XVII століття, основоположниками новоєвропейської науки висувається один з найважливіших наукових принципів даної епохи – принцип моральної достовірності, який переводив досвідне знання про природу з галузі ймовірної думки в галузь обґрунтованого знання. Таким чином, принцип моральної достовірності постає однією з центральних категорій нової концепції природничонаукового знання, яке сформувалося в середині XVII століття.

Принцип моральної достовірності передбачав вищий щабель впевненості особистості, яка діяла в ім’я загального блага, в достовірності своїх наукових положень. За допомогою даного принципу емпіричне знання почало розглядатися як складова особистого досвіду морально відповідального суб ’єкта, яке вводилося у сферу доказового, обґрунтованого, відповідного вимогам всезагальності та необхідності знання. Новий тип обґрунтування достовірності наукового знання передбачав наявність морально відповідального суб’єкта, здатного до висловлювання об’єктивних фактичних свідчень та до захисту від скептичної критики висунутих особистих гіпотез про світ. А тепер спробуємо поглянути на наявність моральнісних принципів та їх значення для новочасової науки на прикладі наукових систем одних із засновників новоєвропейської науки XVII століття Р. Декарта та Г. Лейбніца.

Французький філософ Рене Декарт по праву вважається засновником філософії Нового часу. Радикальний реформатор наукової методології, він заклав наріжні камені раціоналізму й продемонстрував безмежні можливості суверенного розуму. Французький мислитель, формулюючи свої уявлення про новоєвропейську науковість, вважав, що

достовірне знання досяжне лише за допомогою двох інтелектуальних актів: інтуїції та дедукції, в яких можна побачити повний спектр дії математичного мислення. В «Правилах для керівництва розуму» Декарт прямо пише: «Із цього очевидним чином виводиться, чому арифметика й геометрія є набагато більш достовірними, аніж інші дисципліни, а саме оскільки лише вони одні займаються предметом настільки чистим і простим, що не допускають зовсім нічого з того, що досвід привніс би недостовірного, але цілком полягають в розумно виведених висновках. Отже, вони є найбільш легкими й очевидними з усіх наук і мають предмет, що нам потрібний, оскільки людина, якщо вона уважна, здається, навряд чи може в них помилитися» [3, с.82]. Але Декарт далі пояснює, що дану тезу не слід розуміти як вимогу вивчати лише арифметику й геометрію, вона означає лише те, що пізнання всіх інших, не математичних об'єктів повинно підкорятися цьому стандарту.

Формулюючи в «Правилах для керівництва розуму» свою програму універсальної науки, Декарт виходить з ідеї методологічної єдності і навіть одноманіття всіх галузей пізнання. Згідно думки Декарта, людське пізнання завжди одне і теж, до яких би предметів воно не застосовувалось, як одне світло сонця, не дивлячись на різноманіття осяюваних ним предметів. Взагалі все наукове знання Декарт уявляв у вигляді великої дедуктивної системи. З точки зору Декарта, всі об'єкти достовірного наукового знання утворюють одну логічну систему, в якій кожна окрема ланка істинна завдяки іншій ланці. Цю свою думку Декарт пояснює на прикладі дерева, гілки якого розходяться в різні сторони. В передмові до своєї праці «Принципи філософії» Декарт пише: «Таким чином, вся філософія подібна до дерева, коріння якого - метафізика, стовбур - фізика, а гілки, що виходять від цього стовбура, - всі інші науки, що зводяться до трьох головних: медицини, механіки й етики. Останню я вважаю найвищою й найдосконалішою наукою, що припускає повне знання інших наук і є останнім щаблем до вищої мудрості. Подібно тому як плоди збирають не з коріння і не зі стовбура дерева, а тільки з кінців його гілок, так і особлива корисність філософії залежить від тих її частин, які можуть бути вивчені тільки під кінець» [4, с.309].

Цій схемі наукових знань передує важливе зауваження Декарта щодо порядку осягнення наук. Перш, ніж приступати до логіки, а потім до метафізики, необхідно скласти для себе правила моралі, які будуть достатніми для керівництва в життєвих справах, оскільки головною турботою людини повинно бути правильне життя. Тобто філософ вважає, що будь-якому науковому дослідженню має передувати процес виведення моральнісних принципів вченим, які він буде застосовувати та яким буде слідувати в своїй науковій діяльності. Таким чином, Декарт прямо проголошує моральнісні принципи фундаментом для розбудови власної наукової системи. Філософ вважав, що моральнісні принципи є предметом вивчення недосконалої етики, або першої етики. Потрібно зазначити, що французький мислитель так і не дійшов до етики як найвищої й найдосконалішої науки, але недосконалу етику він детально виклав в третій частині «Роз мірковуван

ь про
метод», а коротко - у листі до принцеси Єлизавети від 4 серпня 1645 року.

В «Розмірковуваннях про метод» Декарт формулює свої моральнісіні принципи, або як він їх сам називає «три або чотири максими», які він в свій час склав для себе та якими керується в житті та в своїй науковій діяльності. Перше правило говорить: «Потрібно підкорюватись законам та звичаям моєї країни, невідступно притримуючись релігії, в якій, по милості Божій, я був вихований з дитинства, та керуватись в усьому іншому найбільш помірними та сторонніми крайностей міркуваннями, разом виробленими найбільш благорозумними людьми, у колі яких мені доводилось жити» [5, с.262]. В цьому моральнісному принципі стверджуються вимоги лояльності, тобто прихильність до думок та традицій оточення, помірності та благорозумності під час наукової діяльності, при цьому Декарт вважає, що пануючі звичаї мінливі і, отже, будь-які оцінки є відносними.

Другий моральнісний принцип стверджує: «Треба залишатися настільки твердим та рішучим у своїх діях, наскільки це було в моїх силах, та не з меншою послідовністю слідувати навіть найбільш сумнівним міркуванням, якщо я прийняв їх за найбільш правильні» [5, с.263]. В цьому моральнісному принципі також виражаються вимоги благорозумності, бо потрібна твердість та рішучість для того, щоб уникнути коливань та непослідовності при прийнятті та виконанні рішень.

Третій моральнісний принцип говорить: «Треба завжди намагатися перемагати скоріше себе аніж долю, змінювати свої бажання, а не лад світу та взагалі звикнути до думки, що в повній нашій владі знаходяться лише наші думки» [5, с.263].

В якості четвертого моральнісного принципу можна вважати наступне твердження Декарта: «На закінчення цієї моралі я вирішив розглянути різні заняття людей в цьому житті, щоб намагатись вибрати кращі з них. Не торкаючись занять інших, для себе я вирішив, що немає нічого кращого, ніж продовжувати ті справи, якими я займаюсь, тобто присвятити все своє життя вдосконаленню свого розуму та пізнавати істину згідно прийнятого мною методу» [5, с.264]. Як і в перших двох максимах, в двох останніх також домінує принцип благорозумності, бо людина повинна знати свої можливості, розуміти їхню обмеженість і не бажати більшого, ніж може бути їй доступно відповідно до її природи, і вчитися на досвіді інших людей.

У листі до принцеси Єлизавети, написаному через вісім років після написання

«Розмірковувань про метод», Декарт, хоча й посилається на свою попередню працю, але формулює ці принципи трохи інакше. Зміні піддається особливо перший моральнісний принцип. У листі до принцеси Єлизавети від 4 серпня 1654 року Декарт його формулює наступним чином: «Перше із цих правил полягає в тому, що людина повинна постійно прагнути найкращим чином, наскільки це їй доступно, користуватися своїм розумом з метою пізнати, як він повинен або не повинен діяти при всіх без винятку життєвих обставинах» [6, с.507]. Таким чином, у цьому моральнісному принципі тепер вказується, що варто не придивлятися до рішень і вчинків інших людей, а наскільки це можливо користуватися своїм розумом при прийнятті будь-яких рішень. У даній версії цей перший моральнісний принцип є досить близьким до першого правила методу, який Декарт сформулював у другій частині своєї праці «Розмірковування про метод», в якому наголошувалось, що ніколи не треба приймати за істинне нічого, що не є визнаним таким з очевидністю.

Другий моральнісний принцип філософ переформульовує наступним чином: «Людина повинна мати тверду й постійну рішучість додержуватися всіх порад свого розуму, не дозволяючи відвертати себе від цього своїм пристрастям і прагненням» [6, с.507]. Тут другий моральнісний принцип уточнюється таким чином, що діяльність людського розуму обґрунтовується необхідністю протистояти пристрастям і прагненням. Саме в цьому Декарт вбачав дійсний прояв людських чеснот.

Третій моральнісний принцип Декарт висловлює таким чином: «Людина, коли вона поводить себе в такий спосіб - по можливості керуючись розумом, повинна брати до уваги, що всі блага, якими вона не володіє, повністю й без виключень перебувають також за межами її влади: за допомогою такого міркування вона привчає себе не бажати їх; але ж не що інше, як бажання в поєднанні з жалем або каяттям здатно перешкодити нашому почуттю задоволеності» [6, с.508]. Цей принцип полягає в тому, що варто розуміти межі своєї влади й не спрямовувати свої бажання за межі того, на що поширюється наша компетенція. Через це не треба бажати благ, одержання яких від нас не залежить, і завжди вчиняти по совісті.

Ці моральнісні принципи, як вважав філософ, не охороняють від помилок взагалі, але у будь-якому разі вони запобігають помилкам, провину за які людина мала б взяти на себе. Важливо відзначити, що цими принципами Декарт доповнив сформульовані колись свої чотири правила наукового методу. Таким чином, дані моральнісні принципи Декарт виробив для себе як життєвий фундамент для послідовного наукового пізнання, щоб ніщо в цьому житті не могло відволікти його від збільшення знань і відкриття все нових істин.

В творчості видатного німецького мислителя та науковця Готфріда Лейбніца можна прослідкувати подальше становлення новоєвропейської моделі науковості. Лейбніц вбачав в новому природознавстві втілення математики та мріяв про її поширення на інші галузі знання. Він, як і Декарт, висунув свою програму створення універсального методологічного стандарту – «Calculus ratiocinator», який базувався на логіцистичному тлумаченні математики та являв в своїй основі ні що інше, як логічне вирахування.

Згідно даної програми сама математика має стати лише частковим випадком цього стандарту. Але в рівній мірі такими ж частковими випадками його використання мали стати і всі інші галузі пізнання, включаючи й філософію. В своїй праці «Логічні праці Лейбніца» відомий радянський дослідник О. Суботін, аналізуючи наукову програму Г. Лейбніца, пише: «В основі логічних досліджень Лейбніца лежала мотивована його раціоналістичними установками програма подання людського знання у вигляді якоїсь універсальної символічної мови. У межах такого символізму Лейбніц мислив звести всі людські міркування до формального вирахування, що служило б засобом як доказу встановлених істин, так і відкриття нових, наскільки це можна зробити виходячи з того, що вже відомо; у випадку ж якщо наявні відомості недостатні, цей метод повинен був давати наближену відповідь і визначати відповідно до вихідних даних, що є найбільш ймовірним. В такій універсальній символічній мові, свого роду загальній алгебрі, міркували б за допомогою обчислень, а замість того щоб сперечатися, казали б: «порахуємо»» [7, с.41-42].

В своїй філософській та науковій діяльності Лейбніц переосмислив, розвинув та уточнив багато позитивних сторін методу Декарта. Німецький філософ високо цінував раціоналістичний, дедуктивний метод французького філософа і визнавав його, подібно до своїх сучасників, за метод математичного знання. Німецький філософ зміг вдало поєднати свій раціоналістичний метод з критичним напрямком, а також йому вдалось побудувати таку теорію емпіричного знання, згідно якої емпіричне знання виявлялось у повній гармонії зі знанням раціональним.

На зразок Декарта, Лейбніц також сформулював декілька принципів, або законів для побудови наукового знання. Дані принципи складають основу методології Лейбніца. В своїй методології німецький філософ формулює п’ять фундаментальних принципи: принцип всезагальних відмінностей, принцип тотожності нерозрізнюваних речей, принцип всезагальної безперервності, принцип монадної дискретності та принцип достатньої підстави.

Засадничим серед даних принципів прийнято вважати принцип достатньої підстави.

Згідно з цим принципом будь-яка річ має достатню підставу для свого існування. Будь-яке ствердження або заперечення можуть бути істинними або хибними тільки за певної підстави. В своєму творі «Монадологія» Лейбніц зазначає: «І на принципі достатньої підстави, у силу якого ми вбачаємо, що жодне явище не може виявитися істинним або дійсним, жодне твердження справедливим без достатньої підстави, чому саме справа полягає так, а не інакше, хоча ці підстави в більшості випадків зовсім не можуть бути нам відомі» [8, с.418]. Пошуки достатньої підстави всіх явищ природи привели Лейбніца до ідеї Бога та до морального аргументу у доказі його існування.

Доведення Божого існування базується філософом на тому, що всі явища і природа загалом для свого існування вимагають певної підстави, і такою підставою є Бог. Так, в «Монадології» Лейбніц пише наступне: «Таким чином, остання причина речей повинна знаходитися в необхідній субстанції, в якій багатоманіття змін знаходиться в переважному ступені, як у своєму джерелі; і це ми називаємо Богом. А так як ця субстанція є достатньою підставою для всього цього різноманіття, яке притому усюди знаходиться у взаємному зв'язку, то існує тільки один Бог, і цього Бога достатньо» [8, с.419]. Саме за принципом достатньої підстави і створений світ, бо у Бога достатня підстава збігається з вибором кращого, з моральним обов'язком. Згідно Лейбніцу, Бог володіє не тільки нескінченним розумом, але й досконалою волею. А це передбачає в Божественній діяльності принцип достатньої підстави, або принцип моральнісної досконалості, і в силу цього принципу Божественна діяльність не може обмежуватися утворенням нескінченних можливостей, або сутності речей. У своїй праці «Лейбніц та Спіноза» російський дослідник В. Беляєв, досліджуючи принцип достатньої підстави та його роль у філософській системі Лейбніца, писав наступне: «Згідно його поглядам, умовне буття стає підпорядкованим не необхідності логічній, не необхідності теоретичного розуму, а необхідності моральнісній, закону найкращого; одним словом, світ, за думкою Лейбніца, бере початок свого існування від рішення благої та досконалої Божественної волі. У силу такої точки зору, весь світовий порядок приймає моральнісно-вільний характер» [9, с.219].

У відповідності із вченням Лейбніца, Бог з самого початку мав у своєму підпорядкуванні нескінченну кількість можливих світів, з яких Він мав вибрати який-небудь один для того, щоб здійснити його. І Бог зробив свій вибір, створивши той світ, в якому ми живемо. Взагалі, Бог міг вибрати будь-який світ у відповідності зі своїм бажанням. У своєму знаменитому творі «Досліди теодицеї про благість Божу, свободу людини та початок зла» Лейбніц пише наступне: «І так як визначення Боже полягає єдино в рішенні, яке Бог, порівнявши всі можливі світи, приймає, обираючи найкращий і допускаючи його буття своїм всемогутнім словом: Fiat (Нехай буде), з усім тим, що цей світ містить, то очевидно, що це визначення нічого не змінює в устрої предметів і зберігає їх такими, якими вони були у стані чистої можливості, тобто нічого не змінює ні в їхній сутності, або природі, ні в їхніх випадкових ознаках, що цілком існували вже в ідеї цього можливого світу. Таким чином, все випадкове й вільне рівно підкорюється визначенню й передбаченню Бога»

[
10, с.161
]
. Однак, Лейбніц вчить, що Бог, роблячи вибір, керувався певним принципом. Бог вирішив покластися на свою всеблагість. Будучи всеблагим та всемогутнім, Він обрав та створив той світ, в якому менше зла, аніж в будь-якому іншому можливому світі, Бог обрав та створив найбільш досконалий світ з усіх можливих.

Навіть закони природи, ті причинні відношення, з якими має справу природознавство, втрачають видимість суворої необхідності, з якою вони являються звичайній емпіричній свідомості, навпаки, у світогляді Лейбніца вони приймають характер випадковості, і якщо можливо вбачати в них яку-небудь необхідність, то лише необхідність моральнісну, які витікає з вимоги найкращого. В силу цього всі реальні відношення між речами повинні уявлятися в зворотному порядку: з причинних стати телеологічними. Причинне відношення, в якому наступне визначається попереднім, виявлялось, з точки зору Лейбніца, досить недосконалим аспектом реальності. Принцип найкращого давав інший, більш досконалий аспект, згідно якого, скоріше, попереднє визначається наступним, точніше, все визначається основною, останньою ціллю буття. Таким чином, природничо-науковий закон причинності зводиться у Лейбніца до метафізичного закону достатньої підстави. Взагалі, Лейбніц не робить чіткого розрізнення між законом причинності та законом достатньої підстави, використовуючи терміни «причина» та «визначальна підстава», як зовсім взаємозамінні.

Отже, Божественна досконалість, Божественна благість, згідно поглядів Лейбніца, була причиною реалізації певного сполучення можливостей. В основу дійсно існуючого світу Лейбніц, таким чином, поклав моральнісний принцип, принцип найкращого, який виступає в його філософії під назвою закону достатньої підстави.

Висновки. Підводячи підсумок, зазначимо, що формування західноєвропейської науки епохи Нового часу дійсно відбувалося під впливом моральнісних принципів, що можна спостерігати на прикладі філософських систем одних з фундаторів новочасової наукової системи XVII століття – Р. Декарта та Г. Лейбніца. В їхній творчості моральнісні принципи посідають одне з провідних місць, що яскраво було виражено у їхній науковій методології. Таким чином, можна зробити висновок, що поряд з об’єктивними принципами та вимогами новоєвропейської науки в ній були присутні також суб’єктивні компоненти наукового знання, які найчастіше проявлялися у вигляді моральнісних принципів у творчості та діяльності певного вченого.

Література

1. Визгин В.П. Истина и ценность / Ценностные аспекты развития науки / В.П. Визгин, М.Б. Туровский, Л.Б. Баженов и др. – М.: Наука, 1990. – 294 с. – С. 36-51.

2. Косарева Л.М. О ценностных основаниях идеалов достоверноести в естествознании / Ценностные аспекты развития науки / В.П. Визгин, М.Б. Туровский, Л.Б. Баженов и др. – М.: Наука, 1990. – 294 с. – С. 167-182
.

3. Декарт Р. Правила для руководства ума / Декарт Р. Сочинения в 2 т.: Т. I.- М.: Мысль, 1989. – 645 с.

4. Декарт Р. Первоначала философии / Декарт Р. Сочинения в 2 т.: Т. I. - М.: Мысль, 1989. – 645 с.

5. Декарт Р. Рассуждение о методе / Декарт Р. Сочинения в 2 т.: Т. I.- М.: Мысль, 1989. – 645 с.

6. Декарт Р. Из переписки 1643-1649 гг. / Декарт Р. Сочинения в 2 т.: Т. 2. – М.: Мысль, 1994. – 633 с.

7. Субботин А.Л. Логические труды Лейбница / Лейбниц Г.В. Сочинения в четырех томах: Т. 3. – М.: Мысль, 1984. – 734 с. – С. 41-54.

8. Лейбниц Г.В. Монадология / Лейбниц Г. В. Сочинения в четырех томах: Т. I. - М.:

Мысль, 1982. – 636 с.

9. Беляев В.А. Лейбниц и Спиноза. – СПб.: Наука, 2007.- 351 с.

10. Лейбниц Г.В. Опыты теодицеи о благости Божией, свободе человека и начале зла / Лейбниц Г. В. Сочинения в четырех томах: Т. 4. - М.: Мысль, 1989. – 554 с.